

УДК 94: 327(410)

Зернецька О.В.

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОЛІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ВІД СВІТОВОЇ ІМПЕРІЇ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті констатується, що Велика Британія протягом багатьох століть була найбільшою імперією в світі. Завдяки синхронному та діахронному підходам виявлено подекуди часову симультанність розвитку Британської імперії у різних частинах світу, яка втім виступала у різних формах її правління (колонії, домініони, підмандатні території тощо), і у різному ставленні до них імперського Лондона.

Вона пройшла еволюцію від Першої Британської імперії, яка розвивалася за рахунок торгівлі рабами, до Другої імперії, коли вона колонізувала одну з найбільших держав світу – Індію та інші країни Сходу, до третьої Британської імперії, коли її колонії поширилися на всі куточки Земної кулі. Нарешті, четверта Британська Імперія – це умовне позначення розпаду колоніальної системи. Показано, як визвольні рухи, починаючи з Індії і закінчуючи Африкою, підірвали колишню могутність Британської імперії, яка з низки окреслених у статті причин не могла її втримати.

Утворення незалежної держави Велика Британія, вільної від колоній не призвело до втрати імперського духу, який виявляється в практичних справах – організації Британської співдружності націй (*British Commonwealth of Nations*), яка згодом була перейменована на Співдружність (*Commonwealth*), Брекзїт і таке інше. Зроблено висновок, що Велика Британія намагається посісти місце глобальної держави в світі.

Ключові слова: Велика Британія, Британська імперія, синхронний та діахронний підходи, чотири підходи в еволюції Британської імперії колоніальна система, Співдружність, Брекзїт, глобальна держава.

Історія людства протягом тисячоліть знала багато імперій. Але наймогутнішою, найбільшою географічно, за складом колоній, націй і народів, за часом існування Британська імперія становить неперевершений феномен. Вона панувала декілька століть на всіх континентах Землі. Найбільшу площу вона мала до 1919 р., коли в її управлінні були землі, що охоплювали 31 878 965 квадратних кілометрів. Це дорівнює 22% земної суші. 1922 р. населення Британської імперії становило 480 млн. осіб. Це – майже 24% населення Землі. Не дарма про Британську імперію, кажуть, що вона володіла однією четвертою планети Земля і однією чвертю її населення. Хоча панування Великої Британії офіційно закінчилося у середині 1960-х рр. її історія привертала і привертає науковий інтерес не тільки британських учених, а й дослідників багатьох країн світу, як вихідців з її колишніх колоній, так і істориків незалежних держав.

Яскравим прикладом може слугувати стаття австралійського науковця з університету Південний Уельс Дж. Гескоїна «Розширення історіографії британського імперіалізму». Прикметно, що ця праця надрукована в «Історичному журналі» Кембриджського університету – один з найвідоміших центрів з вивчення історії Британської імперії. Австралійській історик зазначає:

«Сплило багато часу, щоб побачити руїни, як на берегах колонізаторів, так і на берегах тих, хто був ними колонізований. Майже героїчні зусилля проігнорувати широке море імперської історії періоду деколонізації, тепер поступилося місцем більш повного визнання, що уламки навколо імперії нагадують карту минулого майже схожого на давні морські карти, де невідомі землі були позначені написами: “Тут живуть дракони”, щоб прикрити своє незручне незнання... Імперська історія надає все більше підстав для її вивчення» [1]. Зокрема, як нагадував Е.Дж. Гопкінс: «навіть для істориків національної держави, такої як Британія, імперському минулому повинна бути приділена велика увага: внутрішня історія та імперська історія не можуть бути розділеними як герметично закриті скрині» [2].

У першій половині ХХ ст. імперська історія Британії була присвячена загалом цивілізаційній місії колонізаторів. Прикладом цьому є дев'ятитомна «Кембриджська історія Британської імперії» [3], написана та надрукована у 1929-1959-х рр. Над нею працював протягом 30 років великий колектив кембриджських дослідників. Вона була основним джерелом наукових підходів до розгляду функціонування Британської імперії. Аж доки не з'явилася п'ятитомна «Оксфордська історія Британської імперії» [4], головним редактором якої був У.Р. Льюїс. Як зазначається в передмові, «це видання – головне нове розуміння імперії у світлі останніх наукових і прогресивних знахідок та історичних документів. Воно присвячене взаємодії британських та не західних суспільств від Єлизаветинської ери до кінця ХХ ст. і має на меті представити збалансоване висвітлення як тих, ким правили, так і тих, хто правив, а також взяти до уваги важливість імперії для народів Британських островів. Всі 5 томів цієї серії повною мірою висвітлюють як економічні і соціальні тренди, так і політичні» [5].

Рецензучи «Оксфордську історію Британської імперії», Д. МакКей, Т. Брукінг, Ф.С. Герда та К.Р. Рома зазначають, що «півстоліття, які пройшли від часу видання Кембриджської історії Британської імперії до публікації “Оксфордської історії Британської імперії” позначилися на тому, що проступив новий контекст, в якому ідеологічні пристрасті щодо імперіалізму зменшилися і з'явилося ще більше свободи висвітлювати складні ареали імперського досвіду» [6].

Історія Британської імперії має величезну історіографію. За звичай її поділяють на чотири періоди, відповідно називаючи їх «перша» Британська імперія, «друга» Британська імперія, «третья» Британська імперія і «четверта» Британська імперія. Якщо концепція «першої» та «другої» Британської імперії була висунута наприкінці ХІХ ст., то про «третью» і «четверту» Британські імперії йдеться вже на початку ХХІ ст. Історик Е. Джексон зазначив: «Перша Британська імперія була великою мірою зруйнована тим, що втратила американські колонії перенесла свій інтерес на Схід. Британія здійснила торгівельну та територіальну експансію Південної Азії. Третя Британська

імперія – це будівництво блоку влади білих домініонів, створення міжнародної системи відносин Британії з Австралією, Канадою, Новою Зеландією та південною Африкою ... четверта Британська імперія – це назва, яка використовується, щоб позначити поновлений інтерес (Британії. – О.З.) до Африки і Південно-Західної Азії, після закінчення Другої світової війни, коли імперія стала життєво важливою допомогою у відродженні британської економіки» [7, р. 56].

До першої Британської імперії можна віднести період, починаючи з середини XVI ст., коли Англія розпочала загарбницькі дії проти Ірландії і на початку XVII ст. зробила з неї свою колонію. Першим заморським володінням Англії став острів Ньюфаундленд, який протягом століть слугував їй базою для завоювань у Новому Світі. Велика Британія поставила собі за мету стати наймогутнішою морською державою. Постійно нарощуючи свій морський флот вона веде гостру боротьбу з Іспанією за її колонії у XVI-XVIII ст., з Португалією у XVII ст. та з Нідерландами у XVII та XVIII ст.

Це той період, коли британці знищили у 1588 р., так звану, «Непереможну армаду», що підірвало морську могутність Іспанії і дало змогу Британії захопити її колонії у Центральній та Південній Америці. Йшлося не тільки про пограбування іспанських кораблів, які перевозили золото, цукор, бавовну, тютюн, а також цінні корисні копалини до метрополії. Головним було загарбання земельних територій, які до того були завойовані іспанцями.

Початок XVII ст. позначений тим, що британці підкорили Бермудські острови й острів Барбадос, острови Антигуа та Беліз, а згодом острів Ямайка та Кайманові острови. Для праці на нових колоніальних територіях була потрібна робоча сила. З цього моменту і починається ганебна історія торгівлі рабами, яких вивозили із Золотого Берега Західної Африки, спочатку відкривши там факторію, а потім 1672 р. заснувавши там Королівську Африканську компанію, яка поступово витиснула з бізнесу торгівлі золотом і рабами іспанців і здобула монопольне право на це. Королівська Африканська компанія також загарбала й самі іспанські колонії в результаті війни за Іспанський спадок (1701-1714 рр.). Водночас Велика Британія перебрала на себе монопольне право на торгівлю рабами в іспанських колоніях, суттєво послабивши позицію іспанської сторони ще й тим, що захопила острів Гібралтар (1704 р.), а невдовзі й острів Менорку (1708 р.). Британська імперія в ці ж роки захопила колоніальні володіння і Португалії та в такий спосіб стала домінувати у так званому «атлантичному трикутнику»: Велика Британія – Вест Індія – Західна Африка [8, р. 72].

Работоргівля і рабство африканського населення у цьому трикутнику, так само, як і у Північноамериканських колоніях Британії лежать тяжкою провиною на Британській імперії. Цей бруталний прояв британського імперіалізму і нині має своє негативне відлуння і у США, і в інших державах Південної, Центральної та Північної Америки – колишніх колоніях Британської імперії – і у самій Великій Британії. До скасування торгівлі рабами у 1807 р. Британія

несла відповідальність за перевезення 3,5 млн. африканських рабів, третина з яких була транспортована через Атлантичний океан [9].

Аби полегшити для себе процес цієї ганебної торгівлі африканцями, Британська імперія побудувала на узбережжі Західної Африки такі форти, як Джеймс Айленд, Аккра та Брюс Айленд. У карибських колоніях, якими володіла Британська імперія, відсоток населення африканського походження зріс з 25% у 1650 р. до 80% 1780 р. У 13 колоніях Північної Америки – від 10% до 40% у той самий період (більшість рабів з Африки опинилася у Південних колоніях) [10, р. 228]. Для торговців рабами ця торгівля була надзвичайно прибутковою і стала головним економічним підґрунтям для таких західних британських міст, як Брістоль та Ліверпуль, де сформувався третій кут торгівельного трикутника між Африкою та Північною і Південною Америками. Для африканців нелюдські антисанітарні умови на кораблях для рабів, а також нестача їжі та її погана якість призвели до того, що при перевезенні через Атлантичний океан вмирав кожен сьомий раб [11, р. 400-464].

Колоніальний наступ Британської імперії на різні континенти носив симультанний характер: з 1609 р. почали створюватися Північноамериканські колонії Англії. Йшла запекла боротьба британців за витіснення з уже загарбаних Голландією територій. В такий спосіб голландський Новий Амстердам перетворився на британський Нью-Йорк. Поступово на Північноатлантичному боці американського континенту виникають і розбудовуються 13 американських колоній. Як вже зазначалося, їх процвітання великою мірою залежало від використання виснажливої праці африканських рабів, які жили у нестерпних умовах. Їх було позбавлено всіх людських прав. Англійські колонізатори торгували ними так само, як худобою, розлучали сім'ї, вдавалися до безжальних езекуцій, влаштовували жорстокі покарання біглих рабів, аж до смертельного вироку без суду. Особливо таке ставлення до рабів мало місце у південних англійських колоніях. Так багатіла Британська імперія. Але цих колоній їй було замало. Паралельно з колонізацію Північної Америки і Канади, Британія вступає у запеклу боротьбу із Францією за її індійські володіння. Британія вже мала величезний досвід імперських загарбань і діяла перевіреними на своїй практиці колонізаторськими методами. Спочатку засновувала там факторії, потіснивши французів. Потім створила Ост-Індські компанії і протягом XVII-XVIII ст. витіснила Францію не тільки з Індії, але з франкомовних колоній у Канаді.

Війна за незалежність у Північній Америці (1755-1783 рр.) й створення Сполучених Штатів Америки можна вважати подією, яка підвела ризиком і завершила існування Першої Британської імперії. Першою книгою про Британську імперію була книга сера Дж.Р. Сілі «Експансія Англії: два курси лекцій», видана 1883 р. Починаючи з 1902 р. вона неодноразово перевидавалася різними видавництвами, і в Британії і, в інших країнах, наприклад, у Німеччині 1906 р. у видавництві Velhagrn & Klasing у Лейпцигу. У США її було видано у

Гарварді 1922 р., і диджиталізовано там само 10 березня 2008 р. [12]. У Великій Британії у ХХІ ст. її видавали декілька разів як зразок класичного спадку англійської історії.

Як слушно зазначають британські історики, це був бестселер протягом десятиліть, який особливо сподобався імперіалістично спрямованій частині британського політикуму, тоді як він негативно сприймався антиімперіалістично налаштованим крилом ліберальної партії Великої Британії. «Експансія Британії» з'явилася в той опортуністичний час, коли приваблювала її головна ідея: розглядати колонії Британії як експансію британської національності, яка утверджувала цінності Британської імперії на Сході [13, р. 240-241]. Це не всім подобалось. Наприклад, британський історик Е.П. Ньютон, обстоював думку, що «Сілі провадив у своїй монографії ідеї, що Британська імперія була заснована буцімто великою мірою завдяки війнам та загарбництву чужих земель – ідеї, які були, на жаль, глибоко вкорінені у громадську думку не тільки у Великій Британії, а й в іноземних державах» [14, р. 386-400].

Дотримуючись теорії чотирьох Британських імперій, яка була розроблена в 90-х рр. ХХ ст., варто підкреслити, що цей поділ дещо умовний. Про це свідчить той факт, що кінець першої Британської імперії відбувся тоді, коли метрополія вже виявляла неабиякий інтерес до Індії, з підкорення якої розпочинається історія «другої» Британської імперії.

Активне створення своїх факторій, будівництво міста Калькутта, залучення індійської еліти до підписання кабальних торговельних договорів, натомість залишаючи їм правління у їх осередках, заборона індійським купцям торгувати або проводити товарообмін з іншими купцями, крім британських представників Ост-Індських компаній та ще безліч заходів сприяли витісненню французів з території Індії. Це робилося в різні способи, де війни також мали місце. Так, поразка Франції у семирічній війні з Британією у боротьбі за Індію у 1756-1763 рр. призвела до повної колонізації Індії Британською імперією [9].

Недарма Індію називають «діамантом у короні Британської імперії». Відповідно й нині численні дослідники вивчають британсько-індійські відносини періоду колонізації. Це праці як британських, так і індійських дослідників, серед яких солідні монографії, наприклад, книга Д. Еск [15], рецензія на яку опублікована в журналі «The Economist», що само по собі вже є показником ґрунтовності роботи. [16, р. 38]. Досліджень про Індію періоду колонізації її Британською імперією багато, їх поділяють на чотири наукові школи.

Так, існує «Кембриджська школа», яку очолюють Е. Сіл [17], Г. Джонсон, [18], Р. Гордон, Д. Уошбрук [19].

Виділяється Націоналістична школа, в центрі уваги якої питання функціонування Конгресу, роль видатних індійських лідерів, таких як Махатма

Ганді, Джавахарлал Неру, Індіра Ганді. Зазнала критики і звинувачень в елітарності [20].

Представники марксистської школи концентрують увагу на таких питаннях, як становище Індії у доколоніальний період, вивчаючи в ньому економічний розвиток країни, закони володіння землею, класові і кастові конфлікти, розглядають деіндустріалізацію країни у колоніальний період, піддають критиці політику Ганді, як таку, що відволікала потенціально революційні народні маси в його цілях. Марксистський доробок зазнає критики як заідеологізований [21].

Четверта – «сабалтарнська школа» – це представники наукового напрямку, який, на відміну від націоналістичного, зосереджується не на елітах Індії, а на найнижчих прошарках населення. Це – селяни, а також найнижчі касти у індійському суспільстві. Вчені вивчають, так би мовити, «історію, що йде від землі, від народного фольклору». Цей метод близький до антропологічного, оскільки його представники – Р. Гуха та Дж. Пракаш [22] збирають, аналізують та інтерпретують казки, вірші, пісні, прислів'я, приказки, легенди та інші фольклорні архетипи, включно з усною історією Індії. Порівняно з іншими школами, ця школа дуже молода. Вона утворилася у 1980-і рр., але плідно розвивається.

Багато відомих сучасних вчених присвятили свої дослідження Індії. Серед них Т.Ч. Парсонс [23, р. 5], який безперечно відносить її колонізацію до «другої» Британської імперії. У цьому ракурсі він аналізує складні процеси, що відбувалися в Індії протягом минулого століття і в період її колонізації Британською імперією, і в період отримання незалежності, а також розвиток цієї незалежної держави протягом другої половини ХХ ст.

Під час другої Британської імперії британський уряд санкціонував грабїжницькі війни з Китаєм, які дістали назву «опіумні війни». Опіумні війни – це перші воєнні конфлікти Китаю із західними державами та Імперією Цин. Результатами Першої опіумної війни (1839-1842 рр.) були не тільки величезні людські жертви з боку Китаю, але й нав'язаний йому британським урядом Нанкінський договір, стосовно якого для Британії були відкриті п'ять китайських портів зокрема Шанхайський. Також був приєднаний острів Гонконг. Окрім того Китай сплатив Британії велику контрибуцію. Британці встановили для себе ряд преференцій у торгівлі. Китай перетворився у напівколоніальну державу.

Скориставшись занепадом Китаю, Британія і Франція розв'язали Другу опіумну війну (1856-1860 рр.), чому сприяло й Тайпінське повстання. Ось чому не можна погодитися з тими науковцями, які вважають що колонізація Британією різних територій йшла винятково мирними засобами. Таких, як місіонерство, торгівля, просвітництво тощо. Але цей тренд має сильні позиції у сучасній Британській історичній науці. Ми спеціально зупинимось на цьому моменті пізніше, але важливо зауважити, що у багатьох сучасних виданнях про

Британську імперію офіційно прийнято називати події у Китаї («опіумні війни»), «опіумними конфліктами» і майже про них не згадують. Разом із тим, достатньо лише згадати варварську руйнацію імператорських садів під назвою «Сади бездоганної ясності», розбудова яких почалася 1707 р. за наказом імператора Кансі, який замислив подарувати їх своєму сину Юнчжену. Літній палац, який був побудований у цих садах, площа яких у 8 разів перевищувала площу Ватикану, був безжально зруйнований англійцями разом із французами. До речі, китайці не стали реставрувати Старий Літній палац. Він залишився в руїнах як символ національного приниження. Так само, вважають вони принизливою демонстрацію безцінного китайського фарфору та інших предметів китайського мистецтва в європейських музеях. Палаці були пограбовані за наказом лорда Елджина [24]. У цьому знищенні перлини національного китайського мистецтва брав участь Ч.Дж. Гордон, який писав: «Важко собі уявити красу й розкіш спаленого нами палацу... Ми знищили, як вандала, маєток настільки цінний, що його не вдалося б відбудувати і за чотири мільйони» [25]. Про цей акт вандалізму писав і видатний французький письменник В. Гюго [26, с. 360-362].

Британії належать й інші колоніальні завоювання у Південній Азії: Бірма (1886 р.), Пенджаб (1849 р.), Белуджистан (1854-1876 рр). «Також були створені протекторати над Брунеєм і Сараваком, які були штатами Малайзії» [27].

Про третю і четверту Британські імперії почали говорити і писати наприкінці ХІХ ст. За свідченням англійського історика Е. Джексона, «третя» Британська імперія була побудована як «білий» силовий блок домініонів в міжнародній системі, підґрунтям якого були відносини Британії з такими поселеннями, як Нова Зеландія та Південна Африка. Назва «Четверта Британська імперія» використовується для позначення поновленого імперського інтересу Британії до Африки та Південно-Східної Азії слідом за подіями Другої світової війни та отриманням незалежності у 1947-1948 рр. колишніх залежних від неї територій у Південній Азії, коли Імперія стала життєво важливою «милицею» у британському економічному одужанні [8, р. 124].

«Третя» Британська імперія асоціюється насамперед із заселенням австралійського континенту білими переселенцями з Британських островів і перетворенням його на колонію, куди метрополія почала надсилати кораблі з ірландськими, шотландськими та англійськими каторжниками та їх наглядачами, починаючи з 1784 р. Не всі вони були грабіжниками та крадіями. У австралійське заслання потрапляли революційні ватажки ірландських повстанців та шотландців, які наслідувалися відстоювати свободу Шотландії.

Британська і австралійська історіографія применшувала нелюдські умови, в яких жили каторжани, так само, як і долі австралійських аборигенів, котрих витісняли з їх споконвічних земель, відстрілювали. А оскільки в Австралії в перші десятиліття еміграції було мало білих жінок, британські переселенці використовували аборигенок для своїх чоловічих потреб. Так в Австралії

з'явилися метиси-напівкрівки. Австралійська письменниця Т. Шепард 1978 р. написала на цей сюжет роман «Діти сліпоти» [28].

Нещасними метиси були і є тому, що опинилися між двох берегів: для співлеменників-аборигенів вони були вже чужі, а біле суспільство не приймає їх до себе й тим більш не вважає їх рівними собі. Про це ми писали у післямові «Нещасні діти Австралії», до цього роману, перекладеному українською мовою у видавництві «Дніпро» 1981 р. [29].

Офіс Британської імперії у справах колоній, як йому здавалося, вдало вирішив це питання в такий спосіб: до Австралії стали надсилати каторжанок з Британських островів, які мали невеликі строки покарання за найменші злочини. Британські закони були суворими: за крадіжку буханки хліба для своїх голоднілих дітей, жінку, схоплену «на гарячому», очікувала в'язниця. Їх переселяли на п'ятий континент, аби забезпечити білих поселенців дружинами. В офіційній історіографії Британської імперії на взірець «Кембриджської історії Британської імперії» про це не йдеться. Натомість робиться акцент на просвітництві, свободі, прищеплюванні духу егалітаризму колонізаторами у так званих «білих колоніях», до яких належала не тільки Австралія, а й Нова Зеландія і Канада. До речі, англійські історіографи, які присвятили свої дослідження їх становленню і розвитку часом неправильно називають їх не колоніями, а домініонами. На зламі XIX і XX ст. ці колонії стали незалежними, але залишилися під короною Британської імперії.

Перша ґрунтовна праця про ще молоду історію Австралії була написана У.Ч. Уентвортом у 1819 р. і мала назву, властиву цій епосі «Статистичний, історичний і політичний опис колонії Новий Південний Уельс, і підвладні йому посилення на Ван Діменовій Землі: з практичним переліком переваг, які надають ці колонії для еміграції на відміну у кращий бік, ніж ті колонії, які мають Сполучені Штати Америки» [30].

Розвитку Австралії дуже посприяло відкриття копалин золота в Баллараті. Це місцевість неподалік від міста Мельбурн. У середині XIX ст. притягала шукачів щастя і багатства з усього світу (через золоту лихоманку). До австралійського континенту кинулись чоловіки з усього світу. Навіть команди кораблів, які їх туди привозили, залишали свої кораблі, охоплені масовим гіпнозом – маренням про незліченні родовища золота, яке безпосередньо під ногами і тільки чекає на них. На той час населення Мельбурна зростало такими швидкими темпами, що він перетворився на найбільше місто у світі.

Для метрополії п'ятий континент був не тільки в'язницею для засуджених, а й величезною територією, де є умови і для вирощування цукру, для вівчарства, а згодом, – і для розведення великої рогатої худоби, де є поклади корисних копалин, ще й для ловлі китів, тюленів. Поступово торгівля стала головним стимулом для колонізації Австралії [31]. Колонізація Нової Зеландії теж привертала увагу Британської імперії реальними і потенційними можливостями торгівлі. Тож коли вони отримали на зламі XX ст. статус домініонів і

незалежність, ці країни залишалися під короною Британської імперії, так само як і Канада.

Щодо історіографічних студії Тропічної Африки, необхідно зазначити, що вони беруть початок з кінця XIX ст. і носять доволі різноманітний характер. Умовно їх можна поділити на чотири групи, залежно від підходу до вивчення історії. До першого належать спогади британського солдата-ветерана, який описує, де він був і що екзотичного бачив. Другий підхід за своєю суттю – це матеріали, в яких стверджується необхідність дій офіційних осіб, які виконували накази з Лондона. До третього напряму належать наративи, в яких задля отримання найбільшої читацької аудиторії змішані популяризаторський та офіційний стилі про події в Тропічній Африці. До четвертого напряму належать дослідження здебільшого не надрукованих архівних документів, звітів офіційних осіб та їх аналіз.

Прикметно, що африканські студенти, які почали навчатися у британських університетах з 1950-х рр., не були задоволені тим, як висвітлюють історичні події в Африці в британських вищих навчальних закладах. Африканські студенти не тільки висловили своє незадоволення такою постановкою проблеми, але й самі почали долучатися до розробок історичних розвідок про минулі колоніальні часи та криваві події, які відбувалися в їх країнах.

Не дивно, що історіографія Південної Африки вирує протиріччями між висвітленням історичних подій істориками-представниками Британської імперії, представниками історичної наукової думки – бурами та істориками – чорношкірими африканцями.

Тому мають місце суттєві розбіжності між трактуванням історичних подій на території Південної Африки, яскравими прикладами яких можуть бути різні підходи до висвітлення Першої Англо-бурської війни (16 грудня 1880 р. – 23 березня 1881 р.) як колоніальної війни Британії проти Трансваалю на території сучасної Південно-Африканської республіки (ПАР). Це був перший збройний конфлікт Британської імперії і ПАР. В її результаті спроба анексії британцями Трансваалю зазнала поразки: бури отримали перемогу і утвердили незалежність Трансваалю.

Відкриття копалин алмазів на території ПАР було однією із головних причин для зацікавленості Британської імперії цим регіоном. Події Другої англо-бурської війни 1899-1902 рр., яка розпочалася як превентивна війна бурських республік – Південно-Африканської республіки (Республіки Трансвааль) і Оранжевої Вільної держави (Оранжевої республіки) проти Британської імперії, закінчилася перемогою останньої. Криваві події цієї війни увійшли в історію людства ще й тим, що протягом цієї війни британці використали концентраційні табори для бурького населення. Цей досвід потім був використаний нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Британці не були першими у створенні концентраційних таборів. Іспанці були першими, хто створював концентраційні табори під час боротьби з повстанням на Кубі

1896 р. Але масштаб, до якого вдалися британці у створенні концентраційних таборів перевершує все бачене людством до того. Вони організували концтабори, в яких утримували 200 тис. полонених бурів, що дорівнювало майже половині білого населення бурських республік. З них щонайменше 20 тис. бурів загинули в цих таборах від голоду та хвороб. Полонених бурів-чоловіків британці відправляли як найдалі від рідних земель – в концентраційні табори до Індії, на Цейлон та в інші британські колонії. Це по суті є геноцидом бурів з боку Британської імперії. Після таких фактів лицемірно лунають постулати метрополії, що Британська імперія несла народам світу свободу й просвітництво.

У Першу світову війну Велика Британія вступила у складі воєнно-політичного блоку Антанта і нанесла поразку блоку Центральних держав (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Османська імперія і Болгарське царство). Під час війни патріотичні почуття британців підвищилися, соціальні бар'єри між суспільними класами в цей період стали нижчими, жінки зайняли робочі місця чоловіків, які пішли на фронт. Частина британок несла військову службу як медсестри та кухарі. Був прийнятий закон про захист королівства, який носив тотальний характер впливу держави на всі сфери суспільного життя і захисту населення.

Під час війни розвинулися збройні сили Великої Британії: Британська армія, Королівський флот та створений під час Першої світової війни Королівський льотний корпус. Дієво працювала британська пропаганда. На захист Британії стали її колишні та існуючі колонії і домініони, які разом із британськими військовими виявили мужність у захисті Британської імперії. Про це свідчать цифри загиблих. Так, під час війни Сполучене Королівство Великої Британії і Ірландії втратило 74,121 особу, Британська Індія – 64,449 осіб, Канада – 56,639 осіб, Австралія – 59,330 осіб, Нова Зеландія – 16,711 осіб, Південно-Африканський Союз – 7,121 особу. Ці статистичні дані були оприлюднені Статистичним офісом її Величності 1922 р. [32].

Як внаслідок будь-якої війни, Велика Британія зазнала тяжких економічних збитків, але матеріальні втрати не були значними. За влучним висловом британського воєнного історика К. Батлі, «об'єктивна істина полягає у тому, що Велика війна не призвела до критичного економічного занепаду Британії... вона лише психологічно скалічила британців» [33, р. 424-426].

Йдеться і про втрати людські й матеріальні, і про жахи війни й де вперше були застосована така зброя, як отруйні гази, від якої вмирили і були скалічені фронтовики. Між двома війнами опинилися ті, кого називали «Загубленим поколінням». Це юнаки, яких призвали на фронт у віці 18 років, деякі з них навіть не встигли закінчити школу, але за умов війни рано почали вбивати. Після війни, коли вони повернулися додому морально і/або фізично скаліченими, вони нерідко не могли адаптуватися до мирного життя. Їх долі ламалися або через алкоголізм, або через самогубство, або їх свідомість не

витримувала і вони втрачали розум. Це явище було притаманне не тільки Британії. Юнаки-фронтовики післявоєнної Європи та США переживали цей важкий синдром. Це відбито у літературних творах Е. Гемінгвея, Е.М. Ремарка, А. Барбюса, Р. Олдінгтона, Ф.С. Фіцджеральда, Ш. Андерсона, Т. Вулфа та багатьох інших європейських та американських письменників тієї епохи.

Друга світова війна, яка почалася невдовзі, не дала Британії стовідсотково відновитися від людських та економічних втрат. Цей складний історичний сюжет добре висвітлений британською історіографією. Набагато менше британські історики, які досліджують Другу світову війну, звертають увагу на величезну допомогу, яку надала Британії Імперія у вигляді грошей, військової сили, постачання їжі та сировини. Усе це свідчило, що Британія не залишилася сам на сам із фашистським наступом.

Британію підтримувала Імперія в той спосіб, який вона вважала за потрібне. Вона мала також таких могутніх союзників, як СРСР, а згодом і США. Підтримка була різноманітною й шла в різні способи: Індія надіслала 2,5 млн. солдат; Канада не стала брати участь у воєнних діях, але надіслала 1 млн. доларів і майже таку суму надіслала Австралія. Південна Африка допомогла, надавши 410 тис. доларів, Нова Зеландія – 215 тис. доларів. Нарешті колонії мобілізували більш, як півмільйона персоналу який служив значною мірою в Африці [34, р. 559].

Після Другої світової війни Британія опинилася знесиленою, в руїнах і боргах. Наприклад, свій борг США вона сплатила тільки у 2006 р. У післявоєнні роки їй було не до підтримки порядку в її колоніях. У Великій Британії не було ані фінансів, ані людських ресурсів, ані моральних сил.

Водночас в колоніях поширюються рухи за незалежність та деколонізацію. Приклад, який подала Індія 1947 р. на чолі з М. Ганді, надихнув колонії Британської імперії на визволення від її ярма. 1960-і рр. стали роками національно-визвольного руху Народів Азії, Африки, Латинської Америки.

Остаточо домінування Британської імперії було підірвано Суецькою кризою. Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер, націоналізував Суецький канал 1956 р. Не торкаючись подробиць цієї кризи, в якій велику участь брала й Британія, врешті-решт після воєнних дій і відновлення каналу з 1976 р. Він приносить Єгипту величезний прибуток, другий після туризму. Втрата Суецького каналу була величезним ударом для Великої Британії. Адже йшлося не тільки про величезні фінансові прибутки, але й про домінування у світі. У такий спосіб було поставлено крапку в історії Британської імперії.

Можна тільки дивуватися далекоглядності політиці правлячих кіл Британської імперії. Ще 1884 р. в метрополі окреслились дві політичні лінії. Одна з них передбачала орієнтацію на розширення британського впливу в Індії та на Далекому Сході, тоді як друга припускала розвиток в колоніях

самостійного правління, щоб запобігти війні за незалежність Північних американських колоній.

Саме тому 1884 р. був введений термін «Британська співдружність націй», який завдячує своєму походженню британському прем'єр-міністру лорду Розберрі. Утвердження цієї Співдружності відбулося в Лондоні 1887 р., на колоніальні конференції, де були закріплені основи нової колоніальної політики, завдяки якій найбільш розвинуті колонії стали отримувати статус домініонів, тобто квазідержавних суб'єктів, а пізніше фактично незалежних держав. До того ж всі вони ставали частиною Британської Співдружності націй – об'єднання, метою якого було згуртування величезної Британської імперії.

Після Другої світової війни у 1946 р. ця організація стала називатися «Співдружність» (Commonwealths). Прикметно, що коли йдеться про міністерство закордонних справ Британії, його практично завжди називають «Форін офіс», опускаючи при цьому його повну назву: «Foreign and Commonwealth Office», тобто «Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності». У цій назві закарбована та велика політична роль, яку Британія поклала й покладає на Співдружність. Хоча пріоритетними цілями її діяльності стали саме гуманітарні місії та просвітницька діяльність, Співдружність розглядається насамперед як організація, в межах якої держави, в яких різний рівень розвитку і характер економіки, мають можливість вступати в тісну і рівноправну взаємодію. Проте de facto Велика Британія виступає «рівнішою між рівними» у цій міжнародній міжурядовій організації оскільки її керівні органи знаходяться у Вестмінстері у Лондоні, а королева Єлизавета II є Головою Співдружності.

До Співдружності входять такі держави, як Австралія, Антигуа і Барбуда, Багами, Бангладеш, Барбадос, Білінгв, Ботсвана, Бруней, Велика Британія, Гайяна, Гамбія, Гренада, Домініка, Гвіана, Західне Самоа, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Свазіленд, Сейшельські острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Крістофер і Невіс, Сент-Люсія, Сингапур, Соломонові острови, С'єрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Фіджі, Шрі-Ланка, ЮАР, Ямайка.

Держави Співдружності розташовані на 31 500 000 квадратних кілометрах, що становить 20% земної суші з населенням 2 418 964 осіб. По-перше, втрата Британією контролю над Суецьким каналом свідчила про втрату провідної ролі в імперії. По-друге, не збулися її мрії про те, що Лондон стане фінансовим центром системи. Британська еліта спочатку сподівалася, що співдружність буде зберігати і розповсюджувати Британський вплив. Згодом вона втратила свій ентузіазм, пише дослідник К. Срінівасан. Це трапилося тоді, коли британська політика щодо справ співдружності потрапила під вогонь критики на зустрічах членів Співдружності [35].

Історична пам'ять британців знає багато провалів, які свідомо і підсвідомо не заповнюються тими керманичами, які стояли і стоять на чолі цієї держави. Складається дивна ситуація, коли британці не знають своєї імперської історії. Або, якщо висловитись точніше, вони знають тільки те, що їм вкладають в голову у школах та університетах. Велика Британія – островна держава. Декілька століть її історія розгорталася великою мірою далеко від її берегів. І тому нащадки Британської імперії не відчують жодної провини щодо її існування. Натомість багато хто з них мають гордість щодо імперського минулого країни. І дотепер у масовій свідомості британського народу існує міф, який підтримується вищими політичними колами про те, як Британська імперія сама поставила крапку на своєму існуванні: вона по-джентельменськи відпустила свої колонії. Таким чином вчинила менш жорстоко й не так руйнівно, ніж Франція за часів відділення її домініонів. Так самовдоволено стверджують британські історики.

Прем'єр-міністр Великої Британії з 1945 р по 1951 р. лейборист К. Еттли ще у 1960 р. зробив таку заяву: «Існує лише одна імперія, де ті люди, хто перебували при владі, добровільно відмовилися від гегемонії над підлеглими їм народами і дарували їм свободу, не відчуваючи ані зовнішнього тиску, ані стомленості від тягара правління». Як пише відома британська письменниця і телеведуча А. Гірш, «це чисто британська, унікальна оцінка власної волі у світовій історії, коли створення Британської імперії позиціонується як велике моральне досягнення, а крах цієї імперії – як велика добровільна щедрість. Впевненість у своїй непогрішимості, – і жодного натяка на те, що ці поняття просто несумісні» [36]. Писменниця зазначає, що на тлі розповсюдженої історії у Великій Британії щодо періоду Британської імперії, губляться багато незручних фактів щодо неї, список яких такий величезний, що навіть поверхневе ознайомлення з ним забере багато часу.

Це й санкціоноване імперіалістичною державою багатосторічне загарбання заморських територій і пограбування, за якими стояли так звані герої. Наприклад, один із найвідоміших піратів в історії Р. Клайв пограбував Бенгалію. Злочини перед людством: створені британцями концентраційні табори під час бурської війни, які згодом надихнули нацистів. І такі сумні приклади, як знищення культурних об'єктів світового значення – королівств і палаців від Ашанті до Пекіну. Експлуатація на індустріальному рівні природних копалин, які збагачували імперську батьківщину за рахунок загарбання багатств колоній. Торгівля рабами, використання їх праці, які були сприйнятими з ентузіазмом британцями усіх класів та походжень – найбільша катастрофа, створена людиною за всі часи. У Великій Британії було знайдено чудове вирішення цієї проблеми: замість того, щоби розглядати і засудити цю неприємну правду про рабство, їхній фокус перемістився на святкування аболіціонізму. А. Гірш наголошує, як мало британців розуміють, наскільки

торгівля рабами була фундаментальною для процвітання Британської імперії, а також ту міру, яка історія імперії є історією Британії.

Про це переконливо йдеться у монографії У. Родні «Як Європа недорозвинула Африку», яка вперше вийшла в світ 1972 р. [37]. У багаточисленних рецензіях на цю книгу зазначається, що це впливова праця. Вона дає розуміння африканського недорозвитку завдяки проведеному У. Родні аналізу. Він показує, що експлуатація цього континенту, якою займалися імперські європейські держави, а також США, може бути зрозумілою тільки тоді, коли дослідник заглибиться у минуле цього процесу. Він наголошує: «Тільки тоді буде зрозумілим, як сучасність “недорозвинутої” Африки стала такою, якою вона є. Починати потрібно з того, щоби заглибитись у історичну давнину, починаючи з XV ст., з одного боку, а з іншого – в кінець колоніального періоду». У «Передмові» до останнього видання науковець стверджує, що «розвиток Африки може бути здійсненим тільки на підґрунті радикального розриву з міжнародною капіталістичною системою, яка була головним фактором більш, як п'ять століть» [39].

Хоча Велика Британія нині цілком самостійна окремішна держава, ностальгія за глобальним світовим впливом в думках, діях її еліти, залишається. Велика Британія не звикла комусь підкорятися, бути під чийось управлінням, звідси і Брексіт і мрії про глобальну державу.

Отже, проаналізовано становлення, розвиток і руйнацію наймогутнішої в світі та найбільшої за складом колоній, націй і народів і за часом існування на всіх континентах Землі Британської імперії. Досліджено різні теоретичні підходи та багата зарубіжна історіографія Британської імперії. Застосовано концепцію «чотирьох» Британських імперій як найбільш продуктивну для дослідження вказаної вище проблематики.

Завдяки синхронічному та діахронічному підходам виявлено подекуди часову симультанність розвитку Британської імперії у різних частинах світу, яка втім виступала у різних формах її правління (колонії, домініони, підмандатні території тощо), і у різному ставленні до них Імперського Лондона.

Запропоновано гіпотезу, що різні форми правління колоніальними територіями Британської імперії на різних етапах їх існування формували різне ставлення до них офіційного Лондона. Прикладами слугують війни за незалежність (перш за все США), повстання, протестні рухи (аболіціонізм) проти найганебнішого породження Британської імперії – рабства. Його скасування не зробило чорношкіре населення колишніх британських колоній цілком вільним і незалежним, про що говорить таке породження рабства в цих суспільствах, як сегрегація.

Доведено, що це відповідно впливало на ставлення колоніальних народів до Британської імперії і, навпаки, – ставлення британської імперської верхівки до підлеглих у різних своїх володіннях.

Показано, як визвольні рухи, починаючи з Індії і закінчуючи Африкою, підірвали колишню могутність Британської імперії, яка з низки окреслених у статті причин не могла її втримати. Натомість з'явилася спочатку Британська Співдружність націй, яка поступово перетворилася на Співдружність.

З'ясовані причини, чому Великій Британії так потрібно це утворення нині, особливо у світлі Брекситу. Зроблено висновок, що Велика Британія намагається посісти місце глобальної держави в світі. Це є підтвердженням, що імперський дух у вищих ешелонах британського суспільства не «вивітрився», що політична, фінансова, економічна еліти Британії бажають перетворення колишньої Британської імперії на глобальну державу, що ідея керування світом у багатьох з них у крові. Недарма залишається нескасованою й непереіменованою вища британська нагорода – Орден Британської імперії, хоча *de jure* і *de facto* цієї імперії давно вже не існує. Доведено, що демократичні кола Британії ставили це питання. Деякі видатні митці, представлені до цієї нагороди, відмовлялися від неї, але нагорода існує й до нині. Все це дає змогу зроби висновок, що британський суспільний ідеал у різних верств населення різний і стверджувати, що імперський дух живий у Великій Британії у трансформованому вигляді глобальної держави із підтримкою Співдружності.

Список використаних джерел та літератури

1. Gascoigne J. Expanding Historiography or British Imperialism // *Historical Journal*. – 2006. – Vol. 49. – P. 577-592.
2. Hopkins A.G. Back to the Future: from National History to Imperial History // *Past and Present*. – 1999. – № 164. – P. 198-243.
3. *The Cambridge History of the British Empire (IX volumes)* / Ed. by E. Benians, J.H. Rose, A. Newton. – 1929-1959.
4. *Oxford History of the British Empire (5 Volumes)*. – Oxford: Oxford University Press, 1998-1999.
5. *Oxford History of the British Empire*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.global.oup.com>
6. MacKay D., Brooking T., Herda P., Howe K.R. Reviewing the Oxford History of the British Empire. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.trandfonline.com
7. Darwin J. *Unfinished Empire: The Global Expansion of Britain*. – London: Bloomsbury Press, 2013. – 496 p.
8. Jackson A. *The British Empire: A Very Short Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 144 p.
9. Porter B. *The Lion's share: A short history of British imperialism, 1850-1958*. – London: Pearson, 1996. – 432 p.
10. Canny N. *The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century*. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 560 p.
11. Marshall P.J. *The Cambridge Illustrated History of the British Empire (Cambridge Illustrated Histories)*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 404 p.
12. Sir John Robert Seeley. *The Expansion of England: Two Courses of Lectures*. Vol. 86 of English authors: Ausbade B. Publisher Little, Brown. 1922. Original from Harvard University. – 359 p.

13. Wormell D. Sir John Seeley and the Uses of History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1980. – 243 p.
14. Newton A.P. A Hundred Years of the British Empire. 1940. – 416 p.
15. Eck D. India: A Secret Geography. – London: Harmony. 2012. – 576 p.
16. India's Spiritual Landscape. The Heavens and the Earth // *The Economist*. – 2012. – March 24th. – P. 38.
17. Seal A. The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century. Cambridge: Cambridge University Press. 1971. – 436 p.
18. Johnson G. Provincial politics and Indian nationalism: Bombay and the Indian National Congress 1880-1915. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 224 p.
19. Religion Cultures in the Early Modern India: New Perspectives / Ed. by R. O'Hanlon, D. Washbrook. – New York: Routledge, 2015. – 216 p.
20. Guha R. On Some Aspects of Historiography of Colonial India // *Selected subaltern studies* / Ed. by R. Guha, G.C. Spivak. – New York: Oxford University Press, 1988. – P. 37-43
21. Amiya Kumar B. Writing Indian History in the Marxist Mode in a Post-Soviet World // *Indian Historical Review*. – 1993. – № 1/2. – P. 229-244.
22. Prakash G. Subaltern Studies as postcolonial criticism // *American historical review*. – 1994. – № 99(5). – P. 1475-1500.
23. Parsons T.H. The Second British Empire: The Crushable of the 20th Century. – London: Rowman & Littlefield, 2014.
24. Aldrich M.A. The Search for the Vanishing Beijing: A Guide to China's Capital Through the Ages. – Hong Kong: Hong Kong University Press. 2006. – 422 p.
25. Broudehoux A-M. The Making and Selling of Post-Mao Beijing. – New York: Routledge, 2004. – 280 p.
26. Гюго В. Военная экспедиция в Китай. Собрание сочинений в 15 томах. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 15: Дела и речи. С. 360-362.
27. Колонии британской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.http.tempting.pro
28. Sheppard T. Children of Blindness. – Sydney: Angus and Robertson, 1978. – 224 p.
29. Зернецька О.В. Нещасні діти Австралії. Післямова. – Київ: Дніпро, 1982. – 192 с.
30. Wentworth W.C. Statistical, Historical, and Political Description of the Colony of New South Wales, and its Dependent Settlements in Van Diemen's Life Land; With a Particular Enumeration of the Advantages Which These Colonies Offered for Emigration, and Their Superiority in Many Respects Over Those Possessed by the United States of America. – London, 1819. – 484 p.
31. Roe M. Australian's Place in 'The Swing to the East' 1788-1810 // *Historical Studies; Australia and New Zealand*. – 1959. – № 8(30). – P. 202-213.
32. HMSI. Statistics of the Military at Effort of the British Empire During WWI. – 1922. – P. 237-362.
33. Barnett C. The Collapse of the British Power. – London: Prometheus Books, 1986. – 643 p.
34. Jackson A. The British Empire, 1939-1945 / *At the Cambridge History of the Second World War. Volume II Politics and Ideology*. 2015.
35. Srinivasan K. Nobody's Commonwealth? Commonwealth in the Britain Post-Imperial Adjustment // *Commonwealth and Comparative Politics*. – 2006. – 44.2. – P. 257-269.
36. The Belly of the Beast. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.theguardian.com
37. Rodney W. How Europe Underdeveloped Africa. – London: Bogle-L'Ouverture Publications, 1972. – 312 p.

Зернецкая О.В. Переосмысление роли Великобритании: от мировой империи до национального государства.

В статье констатируется, что Великобритания на протяжении многих столетий была самой большой империей в мире. Благодаря синхронному и диахронному подходам выявлено временную simultaneity развития Британской империи в разных частях мира, которая выступала в разных формах её правления (колонии, доминионы, подмандатные территории и т. д.), и в разном отношении к ним имперского Лондона.

Она прошла эволюцию от Первой Британской империи, которая развивалась за счёт торговли рабами, до Второй Британской империи когда она колонизировала одну из самых больших стран мира – Индию и другие страны Востока, до Третьей Британской империи, когда её колонии расширились почти на все уголки земного шара. Наконец, Четвёртая Британская империя – это условное обозначение распада этой колониальной системы. Показано, как освободительные движения, начиная с Индии и заканчивая Африкой, подорвали бывшее могущество Британской империи, которая по ряду освященных в статье причин не могла её удержать.

Становление независимой державы Великобритания, свободной от колоний не привело к утрате имперского духа, который проявляется в практических делах – Организации Британского содружества наций (British Commonwealth of nations), которое впоследствии было переименовано в Содружество (Commonwealth), Брекзит и т. д. Сделаны выводы, что Великобритания старается занять место глобальной державы в мире.

Ключевые слова: Великобритания, Британская империя, синхронный и диахронный подходы, четыре периода в эволюции Британской империи, колониальная система, освободительные движения, Содружество, Брекзит, глобальная держава.

Zernetska O. The Rethinking of Great Britain's Role: From the World Empire to the Nation State.

In the article, it is stated that Great Britain had been the biggest empire in the world in the course of many centuries. Due to synchronic and diachronic approaches it was detected time simultaneousness of the British Empire's development in the different parts of the world. Different forms of its ruling (colonies, dominions, other territories under her auspice) manifested this phenomenon.

The British Empire went through evolution from the First British Empire which was developed on the count mostly of the trade of slaves and slavery as a whole to the Second British Empire when it colonized one of the biggest states of the world India and some other countries of the East; to the Third British Empire where it colonized countries practically on all the continents of the world. The Forth British Empire signifies the stage of its decomposition and almost total down fall in the second half of the 20th century. It is shown how the national liberation moments starting in India and ending in Africa undermined the British Empire's power, which couldn't control the territories, no more.

The foundation of the independent nation state of Great Britain free of colonies did not lead to loss of the imperial spirit of its establishment, which is manifested in its practical deeds – Organization of the British Commonwealth of Nations, which later on was called the Commonwealth, Brexit and so on. The conclusions are drawn that Great Britain makes certain efforts to become a global state again.

Keywords: Great Britain, British Empire, synchronic and diachronic approaches, four periods of the evolution of the British Empire, colonies, dominions, other territories under her auspice, national liberation moments, the Commonwealth, Brexit, global state.